

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds-
och växtproduktionsvetenskap

Det industriella kulturarvet

– en studie i hur industriarvet värderas, skyddas och bevaras
med exempel från Kulturreseptatet Stabergs bergsmansgård

Tintin Björnfot Larsson

Självständigt arbete • 15 hp
Landskapsarkitektprogrammet
Alnarp 2020

Det industriella kulturarvet – en studie i hur industriarvet värderas, skyddas och bevaras med exempel från kulturresevatet Stabergs bergsmansgård

The Industrial heritage – a study about the valuation, protection and conservation of the industrial heritage, with example from the cultural reserve Staberg bergsmansgård

Tintin Björnfot Larsson

Handledare: Patrik Olsson, SLU, Institutionen för Landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Matilda Alfengård, SLU, Institutionen för Landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 15 hp

Nivå: G2E

Kurs: Självständigt arbete i Landskapsarkitektur

Kursansvarig institution: Institutionen för Landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Kurskod: EX0845

Ämne: Landskapsarkitektur

Program: Landskapsarkitektprogrammet

Nyckelord: Plats, Landskap, Kulturmiljö, Kulturhistoria, Landskapsanalys

Omslagsbild: *Gamla Staberg-75* av Bengt A. Lundberg (CC BY 2.5)

Publiceringsort och år: Alnarp, 2020

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap.
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

SAMMANFATTNING

I denna uppsats redogör jag för vad det industriella kulturarvet i Sverige innebär och dess relation till oss människor. Jag redogör också för hur värderingen av det industriella kulturarvet går till, hur det skyddas och hur det bevaras. Uppsatsen ger en överblick av olika synsätt på det industriella kulturarvet och varför det bör bevaras, uppsatsen beskriver även problematiken som råder inom värdering och bevarande samt hur viktigt kulturarvet är för kunskapsöverföring och känslan av tillhörighet.

Genom att redogöra för begrepp inom kulturarvsteorin med fokus på industrisamhällets arv, vill jag öka förståelsen för det mångdimensionella industriella kulturarvet samt skapa en god bild över hur arbetet med bevarandet av industriarvet ser ut idag. Stabergs bergsmansgård är ett arv efter industrin vid Falu Koppargruva och ett kulturresevat sedan 2013. Jag använder Stabergs kulturresevat som exempel med syfte att undersöka och vidare redogöra för hur platsen är värderad, skyddad och bevarad.

Slutsatsen är att värdering av en kulturhistorisk plats är komplex och kräver tydligare riktlinjer. Det råder även en problematik med bevarandet av det industriella kulturarvet då det ofta konkurrerar med andra värden i samhället och kräver goda ekonomiska förutsättningar för att förvalta samt kräver en tydlig prioritering i valet av vilka arv som bör bevaras.

ABSTRACT

The purpose of this thesis is to describe what the industrial cultural heritage in Sweden means and its relation to us human beings. I also describe how the valuation of the industrial cultural heritage is done, how it is protected and preserved. The thesis provides an overview of variety of views of the industrial cultural heritage and why it should be preserved, while also describing the problems surrounding valuation and preservation, as well as how important the cultural heritage is for knowledge transfer and the sense of community.

By describing the nomenclature in cultural heritage theory with a focus on the industrial society's heritage, I aim to increase the understanding of the multidimensional industrial cultural heritage while providing a comprehensive overview of what the efforts to preserve the industrial cultural heritage looks like today. Stabergs bergsmansgård is a heritage from the industrial era at the Falun koppargruva and a cultural preserve since 2013. I use the Staberg cultural preserve as an example with the purpose to investigate and further describe how it is valued, protected and maintained.

The conclusion is that valuation of a historically and culturally significant location is complex and requires clearer guidelines. Another problem with the preservation of the industrial

cultural heritage is that it oftentimes competes with other interests in society, needs sufficient financial support to cover maintenance costs as well as clearer prioritizing of which heritage to preserve.

FÖRORD

Idén till detta arbete har formats under en längre tid, ur olika perspektiv och olika skeden i mitt liv. Jag har någonstans alltid varit intresserad av kulturhistoria och vårt kulturarv. Jag är fascinerad av vad som har varit och vem som har skapat det som finns idag. Det industriella kulturarvet har länge fångat min uppmärksamhet men det kanske hade sin startpunkt när jag för ett antal år sedan bodde i Dals-Långed där bruk av olika slag, verksamma och nedlagda står tätt och arbetarbostäder fortfarande är bostäder, där började mina funderingar om vad som händer med bruken och dess tillhörande miljöer när de stängs ner. Jag tänkte också på alla minnen som måste finnas knutna till en sådan plats och vilken skattkista det måste vara för ett samhälle, litet eller stort. När jag senare började studera på landskapsarkitektprogrammet introducerades jag vidare till kulturarv och vilken potential det finns i att bevara det, som ett led i arbetet med hållbar utveckling vilket fångade mitt intresse. För ett år sedan flyttade jag till Västra Hamnen i Malmö och här ser jag dagligen hur det industriella arvet både bevaras eller rivs, vilket fick mig att fundera på hur industriarven i Sverige skyddas idag. Jag undrar hur prioriteringen går till inför bevarandet, vad är av särskilt värdefullt och vad är mindre värdefullt. Med detta arbete vill jag leta svar på mina frågor.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

SAMMANFATTNING	3
ABSTRACT	3
FÖRORD	4
INNEHÅLLSFÖRTECKNING	5
INLEDNING.....	6
BAKGRUND	6
MÅL, SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING	7
MATERIAL OCH METOD.....	8
BEGREPPSFÖRKLARING	9
LITTERATURSTUDIE	11
VAD INNEBÄR KULTURARV OCH VARFÖR BÖR DET BEVARAS?	11
VAD INNEBÄR INDUSTRIELLT KULTURARV?	13
VILKA SKYDD FINNS FÖR KULTURARV IDAG?	15
HUR VÄRDERAS KULTURMILJÖ?.....	18
STABERGS BERGSMANSGÅRD	22
DEL AV VÄRLDSARVET FALUN	22
VÄRDERING OCH BEVARANDE AV STABERGS BERGSMANSGÅRD	23
DISKUSSION	26
METODDISKUSSION.....	27
AVSLUTANDE KOMMENTARER.....	28
REFERENSER	29

BAKGRUND

Det industriella arvet avser arvet efter industrialismen. Det arvet är intressant på många sätt, inte bara för att det är estetiskt vackert med spännande, ibland storslagen arkitektur utan också för att det vittnar om uppväxten av välfärdssverige. Det ger oss ett sammanhang och en förståelse för vår samtid (SIM, 2020c).

Det industriella arvet är fött av idéskapande nytänkare och nya tekniska lösningar, och skapat av människans handkraft. Det är ett arv som förändrat det svenska folket i grunden och banat väg för en ljusare framtid. En gång i tiden var detta nyskapande och en stor förändring för det svenska folket som sedan blev vardag som arbetare mötte varje dag. Det, enligt mig, är något som berör och får oss människor att tänka. Generationer av människor har arbetat på Sveriges fabriker genom åren, som alla minns tillbaka och som kan berätta historier om hur det en gång varit. Kanske är det också känslan av tillhörighet som gör att det industriella arvet är något extra särskilt. Det är genom detta som mitt intresse för industriarv uppkommit, känslan av att "det kunde varit jag" ligger nära till hands. Det är enligt Berghdal (2003) just det vanliga och alldagliga med de svenska bruksorterna som ansetts leda fram till folkhemsidén.

Inte minst är våra industriella arv ofta centrala för identiteten i de samhällen som en gång var beroende av dem (Avango, 2020). Lämningarna från industrisamhället ger oss en möjlighet att förstå vilka vi varit och vilka vi är. Det ger oss möjlighet att orientera oss och få sammanhang, dels för hur landskapet ser ut och har vuxit fram men det ger oss också en förståelse för de miljöproblem som kommit idag. Det industriella arvet har mycket att berätta för oss, om bakgrunden till det liv vi lever just nu (Isacson, 2016).

Därför har jag valt att ta upp Stabergs bergsmansgård som exempel i detta arbete, då det visar ett tydligt exempel på en miljö knuten till dåtidens industrisamhälle. Stabergs bergsmansgård är beläget en bit utanför centrala Falun och är sedan 2013 ett kulturresevat och en del av världsarvet Falun. Falu koppargruva är en av Sveriges äldsta gruvor, där det bröts malm som sedan användes för att framställa framförallt koppar men också guld och silver (Falun, 2020). Bergsmännen arbetade med att bryta malm i gruvan men var i grunden lantbrukare, de lät anlägga sina gårdar kring Staberg som hade ett strategiskt läge nära vatten och skog som båda användes i olika steg i processen att förädla malmen till koppar. Stabergs bergsmansgård är en av de bäst bevarade bergsmansgårdarna i Sverige (Falun 2020). Det är en plats som har ett rikt kulturarv, skapad genom framgångarna i Falu koppargruva och som förändrade bygden såväl som invånarnas liv. Det är ett spännande exempel på en miljö där fokus ligger i helheten, på landskapet och berättelsen liksom

byggnader och lämningar. Det är ett bevis på en industris storhet och hur den format landskapet och många generationer. Stabergs bergsmansgård är en viktig del av vårt industriella arv då det ger oss en tydlig bild av hur bergsmännen levde och tillverkade koppar.

Det är tydligt att det finns många värden kopplade till det industriella kulturarvet, både fysiska ting som maskiner och byggnader, och icke-fysiska ting som minnen och berättelser. Det är också tydligt att det finns en del problematik med bevarandearbetet av det så mångfasetterade industrisamhällets kulturarv. En tydlig utmaning som vårt moderna samhälle står inför när det gäller att bevara industriarvet är att det ofta kommer i konflikt med exploatering och bostadsbyggande och prioriteras bort. Det handlar många gånger om ekonomiska frågor där det på många ställen i landet finns sämre förutsättningar för underhåll och förvaltning. Därför har industrins nedlagda lokaler, miljöer och landskap ofta svårt att ges förutsättningar för nya användningar med nya verksamheter (Myndigheten för kulturanalys, 2016).

Arvet efter industrin har stora möjligheter att genom kreativ diskussion, om vad som bör bevaras och vad som bör överges och inte minst som Mats Isacson (2016) formulerar det, *”om vad som lever kvar i språk och tankesätt, i kroppar och i den fysiska miljön. Vare sig det vill eller inte”* (Isacson, 2016:32). Det är ett spännande arv som är värt ta reda på mer om.

MÅL, SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING

Syftet med uppsatsen är framförallt att jag som landskapsarkitekt vill skapa mig en större förståelse för kulturarvsteori och dess koppling till vilka sätt det industriella kulturarvet är viktigt att bevara men arbetet syftar också till att undersöka på vilka sätt det industriella kulturarvet värderas, skyddas och bevaras i Sverige idag.

Frågan som genom undersökningen ska besvaras lyder:

Hur är det industriella kulturarvet på Staberg bergsmansgård värderat, skyddat och bevarat idag?

MATERIAL OCH METOD

Till grund för detta arbete ligger en litteraturstudie i två delar. Den första delen i litteraturstudien syftar till att få en teoretisk grund till kulturarv och industriellt kulturarv både inom den historiska kontexten men också hur det ser ut idag. För att avgränsa studien och rikta sökandet formuleras ett antal delfrågeställningar som besvaras i den första delen. De frågorna lyder:

Vad innebär kulturarv och varför bör det bevaras?

Vad innebär industriellt kulturarv?

Vilka skydd finns för kulturarv idag?

Hur värderas kulturmiljö?

Källorna till litteraturstudiens första del tar upp kulturarvsteoretiska frågor med fokus på bevarande, skydd och värdering. En central grund i denna litteraturstudie är Riksantikvarieämbetet. Sökandet efter källor i denna del har främst gjorts efter rapporter, artiklar, avhandlingar och så vidare som haft ett tydligt samarbete med Riksantikvarieämbetet. Därefter har sökandet gått vidare till att, i det material som undersökts, leta efter återkommande namn som länge arbetat med industriella kulturarvsfrågor.

Den andra delen i litteraturstudien syftar till att visa ett exempel på en industrimiljö som är värderad, skyddad och bevarad idag. Valet av plats är gjort efter den första delen i litteraturstudien, utifrån följande kriterier:

Platsen ska vara skyddad enligt Miljöbalkens bestämmelser om kulturresevat. Det urvalet görs dels för att kulturresevat under de senaste åren har fått en tydlig riktning mot arvet efter industrin men också för att kulturresevat fokuserar på helheten i ett sammanhängande landskap, vilket gör det extra intressant ur ett landskapsarkitektsperspektiv. För att underlätta i informationsinhämtningen och säkerställa goda möjligheter att hitta material angående värdering, skydd och bevarande väljs ett område som utöver skyddet av kulturresevat och byggnadsminne är en del av Unescos utvalda världsarv. Den valda exempelplatsen är Stabergs Bergsmansgård som är ett kulturresevat, byggnadsminne samt en del av världsarvet Falun.

I den andra delen har källorna främst utgjorts av dokument från myndigheter, uppdaterade hemsidor, aktiva föreningar samt museum. I denna del av

litteraturstudien har sökandet efter material utgjorts av ett detektivarbete där liksom den första delen en källa har lett vidare till nästa

BEGREPPSFÖRKLARING

Följande begrepp är vad som utgör stommen i detta arbete och är därför viktiga att förklara i sitt sammanhang för denna undersökning. Enligt Riksantikvarieämbetet, Sveriges statliga myndighet som leder och stödjer arbetet med att utveckla och bevara kulturarvet i landet, finns det stort utrymme för att tolka begreppen kulturarv, kulturhistoria, kulturmiljö, och kulturvärde beroende på vad man själv har för bakgrund och relation till begreppen. Det beror mycket på att de har förändrats över tid, både användning och betydelse och det är därför sällan självklart vad de står för (Génetay & Lindberg, 2015:64). Förklaringarna nedan är i sin helhet eller till stora delar formulerade av Riksantikvarieämbetet.

KULTURARV

Kulturarv avser alla materiella och immateriella uttryck som spår, lämningar, föremål, miljöer, diverse system, strukturer, verksamheter, traditioner, kunskaper, berättelser och så vidare som har formats av mänsklig påverkan. Oavsett om det skrivs i obestämd eller bestämd form – kulturarv eller kulturarvet – innefattar det en mångfald av kulturarv. Ibland kan begreppet preciseras för att belysa särskilda delar av samhällsutvecklingen, till exempel det biologiska kulturarvet eller det industriella kulturarvet (Génetay & Lindberg, 2015).

KULTURMILJÖ

Kulturmiljön avser hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjälllandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område. Kulturmiljön är en del av kulturarvet (Génetay & Lindberg, 2015).

KULTURHISTORIA

Kulturhistoria är ett historiskt utvecklingsförlopp som på olika sätt haft en präglade inverkan på en företeelse. Med företeelse menas både materiella och immateriella ting. Det kulturhistoriska sammanhanget för den företeelse som blivit präglad av det historiska händelseförloppet bildar utgångspunkter för bedömning av kulturhistoriska värden (Génetay & Lindberg, 2015).

Vidare beskrivs kulturhistoria enligt nationalencyklopedin som den "vetenskap som utforskar kulturlivet och civilisationsprocessen, bortseende från det politiska skeendet" (Nationalencyklopedin, 2020).

KULTURVÄRDE

Kulturvärde är ett samlingsbegrepp för särskilda värden som tillskrivs en miljö, landskap, plats, byggnad eller andra företeelser med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter. En miljö kan innehålla många olika värden på samma sätt som en miljö kan innehålla många olika företeelser (Génetay & Lindberg, 2015).

Inom lagstiftningen förekommer ett antal begrepp inom värdering vilket enligt Riksantikvarieämbetet kan bero på att de har tillkommit under skilda tidsepoker och för olika syften. På sidan 65 i rapporten Plattform Kulturhistorisk värdering och urval redovisar Riksantikvarieämbetet tillsammans med Génetay och Lindberg (2015) en genomgång av hur begreppet används i lagstiftningen. Begreppet Kulturvärde som används i denna undersökning återfinns i Miljöbalken och Plan- och bygglagen samt i Boverkets byggregler där det står som ett paraplybegrepp över byggnadstekniska, kulturhistoriska, konstnärliga/arkitektoniska och miljömässiga värden (Rönn, 2019:13).

IMMATERIELLT KULTURARV

Immateriellt kulturarv är det som inte fysiskt går att ta på inom kulturarvet, som till exempel speciella kunskaper och traditioner som överförs mellan människor och generationer. Det innefattar bland mycket annat berättelser och sagor, hantverk och sång eller minnen och gammal kunskap (Riksantikvarieämbetet, 2020d).

MATERIELLT KULTURARV

Det materiella kulturarvet är i motsats till det immateriella arvet det som vi kan ta på. I beskrivningen av kulturarv ovan står det att kulturarv ofta specificeras i olika undergrupper för att belysa en särskild del av samhällsutvecklingen. På Riksantikvarieämbetets hemsida om Kulturarv finns ett urval av underrubriker som tydligt innefattar materiellt kulturarv som exempel - byggnader, runstenar, träd och

fornlämningar. Inom kulturarv finns alltid både materiellt och immateriellt arv (Riksantikvarieämbetet, 2020c).

INDUSTRIELLT KULTURARV

Det industriella kulturarvet avser arvet efter industrialismen. Det avser miljöer där den industriella produktionen ägt rum – alltså fabriker och andra på liknande sätt produktionsmiljöer. Det industriella kulturarvet avser också det som uppkom i samband med industrin, som arbetarbostäder, kontorsbyggnader, hyttor och det som användes som del av produktionen, till exempel vattendrag och skog, broar, tunnlar, vägar och järnvägar och så vidare.

Även det industriella kulturarvet innefattar både det materiella och det immateriella arvet som kan vara maskiner, byggnader, verktyg samt organisation, berättelser och de sociala förhållandena på platsen (Génetay & Lindberg, 2015; Lidman, 2018).

Följande begrepp används mer eller mindre frekvent genom texten och förklaras därför här i korthet:

HYTTA/HYTTOR

En hytta är en sorts smältugn som används vid framställning av bland annat metaller. De användes vid Falu Koppargruva för att förädla malm till koppar (Falun, 2020); (Gamlastaberg, 2017).

BERGSMÄN

Bergsmännen och deras familjer var i huvudsak jordbrukare som drev hyttorna, men de arbetade också med att bryta malm i Falu Koppargruva (Falun, 2020);(Gamlastaberg, 2017).

VAD INNEBÄR KULTURARV OCH VARFÖR BÖR DET BEVARAS?

I följande avsnitt beskrivs olika syner på vad kulturarv är samt anledningar att bevara det.

Riksantikvarieämbetets program *Det moderna samhällets kulturarv* liknar kulturarv vid materialiserade berättelser. De menar att till exempel industrilandskap kan ses som

materialiserade berättelser om 1900-talets välfärdsbygge där arbetsinsatser och teknologi bär på det moderna samhällets berättelser om människors livskvalité och livsmönster. Bebyggelsen och landskapet från en svunnen tid ger uttryck för samhällets resurser och värderingar (Riksantikvarieämbetet, 2006). Idén om kulturarv som berättelser är målande, det ger en tydlig bild av att kulturarvet är mer än ett objekt. Det är någons alldeles egen berättelse, samtidigt som det är alla människors historia.

Däremot beskriver Laurajane Smith, australiensk arkeolog och professor vid Australian National University samt författare till *Uses of Heritage*, i avsnittet *The discourse of heritage* (2006) att det faktiskt inte finns något som kallas arv. Hon vill med det påståendet lyfta problematiken att arv ofta förenklat identifieras med något gammalt och storslaget monument eller estetiskt tilltalande platser, byggnader eller artefakter. Hon menar istället att det pågår ett hegemoniskt samtal om arv som färgar av sig i hur vi tänker, skriver och pratar om arv och därmed vill hon understryka att arv inte är en 'sak' utan värderingar och betydelser. Enligt Smith är alltså arv mer än något annat en praktik inom kultur som konstrueras och regleras av en rad värderingar och betydelser (Smith, 2006:11) och då inte helt olikt Riksantikvarieämbetes liknelse mellan kulturarv och berättelser.

Emma Göransson konstnär och författare till boken *Platsens Poetik - en konstnärligt forskningsprojekt om gröna platser och tillhörighet* (2011) skriver att personliga erfarenheter av historia utgör viktiga delar av människors känslor av tillhörighet till en plats och landskap. Det är alltså tydligt att kulturhistoria inbegriper mer än materiella värden, det rymmer något större som är svårare att ta på men som bidrar till vår sociala hållbarhet där identitet och platstillhörighet är två viktiga aspekter.

Platsers historia är viktig för oss människor och Göransson (2011) menar att avsaknaden av platsspecifik tillhörighet till och med kan vara en orsak till sociala problem i dagens förortsmiljöer. Här är landskapets historia ofta raderad. Hon poängterar också att det är viktigt att inte romantisera det förflutna men att det självklart är mer komplicerat än att ett gestaltat kulturarv automatiskt skulle medföra hemkänsla. Dock tolkar jag det som att hon i citatet "*Jag vill lyfta upp att handlingen att radera äldre tiders människors arbete och liv ur vår historieskrivning idag alltid utgör ett förminskande av vår gemensamma mänskliga erfarenhet*" (Göransson, 2011:27) vill påvisa vikten av att bevara vad våra förfäder skapat för att kunskap och tillhörighet inte ska gå förlorad.

Vidare klargör Riksantikvarieämbetet i *Det moderna samhällets kulturarv* (2006) att kulturmiljöfrågor berör människors rätt till historia; att kulturmiljö kan ses som ett medel för en hållbar utveckling och en ökad demokratisk förankring samt som en resurs för att skapa engagemang hos människor gällande historia, berättande och

arkitektur. Miljöer som är bekanta och som anknyter till personliga minnen kan bli en väg till förståelse och reflektion om vad kulturarv är och kan vara. Genom att arbeta med samhällets kulturmiljöer berörs ett varierande tidsdjup. Däremot räcker inte tidsdjup som historiskt perspektiv, det handlar också om vems historia vi fångar (Riksantikvarieämbetet, 2006).

VAD INNEBÄR INDUSTRIELLT KULTURARV?

Den industriella utvecklingen under 1800-talet och 1900-talet har präglat det svenska samhället starkt. Industrier som gruvor, bruk, varv och järnvägar har lagt grunden till den svenska ekonomin och i stor grad bidragit till det svenska välfärdssamhället (Pettersson, 2006:6). Det är ett fenomen kommet ur människans handkraft, där industrin byggt upp samhällen och allt som hör livet till, utvecklat sociala samband och bidragit till säregna landskapskaraktärer (af Geijerstam, 2016:18). Industrin har format och förändrat både landskapet och människors liv i grunden. Det industriella kulturarvet är ett sätt att berätta om hur det moderna samhället har vuxit fram och utgör en rik kunskap i form av sitt immateriella kulturarv (Pettersson, 2006:6). Det är något som kan hjälpa oss att förstå vilken avgörande roll som industrin har haft i Sverige och hur det satt en tydlig prägel i samhället (Lidman, 2018:19).

Sedan slutet av 1960-talet har industrisamhällets kulturarv och industriminnen varit en del av det offentliga kulturmiljöarbetet. Tidigare sågs industrin som en symbol för det moderna samhället på samma sätt som teknik symboliseras med framtiden. Därav ansågs kultur och industri nästan som varandras motsatser (Amréus, 2016:5);(Lidman, 2018:21). Frågor om industriarvets betydelse utvecklades vidare och fick särskild relevans på 1990-talet, då en gedigen kunskapsuppbyggnad och arbete med att bevara, vårda och gestalta lämningar och arv efter äldre industrimiljöer inleddes. Det ledde i sin tur till att det industriella kulturarvet i början av 2000-talet fick en etablerad ställning som kulturarv på samma sätt som kyrkor, herrgårdar och bebyggelse haft under längre tid. I en artikel från Bebyggelsehistorisk tidskrifts temanummer *Industriarvet idag* (2016) påpekar Maths Isacson, professor i ekonomisk historia och före detta forskare inom industriminne, att det på 1990-talet var det ålderstigna, estetiskt vackra industribyggnader som tog störst plats på den antikvariska arenan; senare på tidigt 2000-tal menar Isacson att intresset för industriarvet svalnade. Kunskapen om industriarvet tappade terräng och efter 2010 började det breda perspektiv som kännetecknade den tidiga industriarvsv Diskussionen svalna av (Isacson, 2016).

Det råder emellertid en problematik kring det industriella arvet då den högindustriella epoken ägde rum cirka år 1935–1985 och många arv efter industrin ligger därför nära i tid vilket påverkar deras status som kulturminnen. Det skiljer det industriella

kulturarvet från många andra kulturarvs-kategorier då det saknar motsvarighet (af Geijetstam, 2016).

Isacson lyfter vidare fram problematiken med att många industrier överges och förfaller med privata aktörer som förvaltar utan reglering. Samtidigt arbetar kommuner och länsstyrelser mer aktivt än förut med industriarvet där många övergivna industrimiljöer omvandlas till hotell, restauranger, museer, kontor, konsthallar, skolor och så vidare. Isacson ser dock det sistnämnda som problematiskt då industriarvets nedprioriteras utan offentliga aktörers uttryckliga stöd; att de lämnas att förfalla eller säljs och förvandlas utan hänsyn av till de industrihistoriska värdena (Isacson, 2016).

Det pekar mot problematiken som råder i bevarandet av det industriella arvet som myndigheten för kulturanalys tar upp i sin rapport *Kulturmiljöstatistik (2016)*. När industrier läggs ner innebär det också att den ekonomiska basen för underhållet också försvinner och förfall är en möjlig konsekvens. Särskilt svårt är det att bevara industrimiljöer på platser med befolkningsminskning då de ekonomiska förutsättningarna ofta är obefintliga (Myndigheten för kulturanalys, 2016).

Ett exempel är det välbevarade pappersbruket i avfolkningsbygden Fengersfors, Åmåls kommun. Bruket grundades som järnbruk år 1884, blev pappersbruk i början på 1900-talet och lades ner 1978. Pappersbruket stod för en betydande del av Fengersfors arbetstillfällen och som mest sysselsatte pappersbruket över 300 personer (Bruket, 2020: Julihn, Spade & Lagerkvist, 2013). År 2002 etablerade ett konstnärskollektiv, vid namn Not Quite sig i brukets lokaler som i sin tur har bidragit till att flera småföretag flyttat in. Idag är det före detta pappersbruket till salu, därför har konstnärskollektivet påbörjat projektet *Bit för Bit – ett tiotusenbitarspussel för brukets framtid*. Projektets syfte beskriver Not Quite själva som *”I vårt tiotusenbitarspussel bjuder vi in allmänhet, företag och organisation att vara med och framtidssäkra bruket”* (Bitfotbit, 2020:1). Där kan alltså Fengersfors invånare möjliggöra att det gamla bruket fortsätter att leva, restaureras och utvecklas.

Isacson (2016) påpekar också att långt ifrån alla avställda industrimiljöer kan bevaras som kulturarv. Volymerna är för stora och svårhanterliga och den ekonomiska belastningen vid ett bevarande för stor. Därför menar Isacson att *”prioriteringar är nödvändiga, och de bör baseras på kunskaper om industrihistorien och industriarvet, och ingå en demokratisk beslutsordning där de centrala kulturarvsaktörerna är involverade”* (Isacson, 2016:32). Han tar också upp en strävan efter att satsa i en mer framåtsträvande anda och öppna upp möjligheten för att leta efter industriarv med förutsättningar för nybruk (Isacson, 2016).

I en artikel från Bebyggelsehistorisk tidskrifts temanummer *Industriarvet idag (2013)* skriver Lars Amréus, riksantikvarie och expert i industrisamhällets kulturarv, att flera industrianläggningar rapporterade om nedläggning under 2012 vilket ledde till en ökad

arbetslöshet som i sin tur påverkade viljan att ta tillvara industriarvet. Han påpekar att en stor utmaning handlar om hur kulturarvsarbetet ska kunna betyda något för de människor som måste anpassa sig mot en okänd framtid. Industriarvet är kopplat till det industrialiserade moderna samhällets föreställningar om ett folkhem och därför kan romantiserade tankar om det förflutna som "det var bättre förr" leda till segregation. Men samtidigt tar han upp statistik som visar att människor som flyttar till Sverige värderar industriarvet högre än svenskarna som är födda i Sverige. Vidare påpekar Amréus att den historiska kunskap som finns inom indutstriarvet kan ge upphov till nya perspektiv på dagens förhållanden inom den nya industrin (Amréus, 2013).

VILKA SKYDD FINNS FÖR KULTURARV IDAG?

Kulturarvet, inklusive det industriella kulturarvet, i Sverige skyddas av lagen genom Miljöbalken, MB (1998:808), Plan- och bygglagen, PBL (2010:900) och Kulturmiljölagen, KML (1988:950). Det är MB och PBL som står för de grundläggande reglerna om hänsyn till våra kulturvärden. MB har det övergripande ansvaret att skydda värdefulla kulturmiljöer i landet. Riksantikvarieämbetet (2019a) beskriver att MB "ska främja en hållbar utveckling så att nuvarande och kommande generationer kan leva i en hälsosam och god miljö". Boverket (2014a) beskriver att PBL "syftar till att främja goda sociala levnadsförhållanden och en god långsiktig hållbar livsmiljö för såväl människorna i dagens samhälle som för kommande generationer. Att värna om kulturvärdena är ett sätt att säkerställa en långsiktigt hållbar livsmiljö". Med stöd i PBL skyddar kommunerna uppskattningsvis 1-2% av sitt byggnadsbestånd (Myndigheten för kulturanalys, 2016:5). KML har syfte att säkerställa att nuvarande och kommande generationer har tillgång till en mångfald av kulturmiljöer (Boverket, 2014b). Inom KML finns bestämmelser för särskilt skydd av bland annat värdefulla byggnader. Utöver lagstiftningen finns det en rad myndigheter med olika ansvarsområden inom arbetet med kulturmiljövårdfrågor.

RIKSINTRESSE

Kulturmiljön och dess kulturvärden är ett *allmänt intresse* och värnas om för att säkerställa en långsiktig hållbar livsmiljö (Boverket, 2014a). De områden som är av allmänt intresse är utpekade av staten som särskilt betydelsefulla med hänsyn till kultur- och naturvärden och går under begreppet riksintressen (Boverket, 2017); (Rönn, 2019:11). Det är Riksantikvarieämbetets som har det nationella ansvaret och det är deras uppgift att besluta om revideringar och om nya områden ska komma till eller om befintliga områden ska utgå. Det är Länsstyrelsens uppgift att hantera

riksintressen på regional nivå och ta fram förslag till Riksantikvarieämbetet (Riksantikvarieämbetet, 2020a). Riksintressebeskrivningar innehåller en motivering till utpekade riksintresse och en redovisning av hur kulturarvet kommer till uttryck i det specifika området. Avsikten med Riksintresse är att ge en bred bild av Sveriges historia och kulturhistoriska utveckling med tydliga exempel på olika typer av historiska verksamheter och processer (Riksantikvarieämbetet, 2020a; 2017a:7).

Boverket är den myndighet som ansvarar för att samordna arbetet med riksintressen enligt hushållsbestämmelserna i MB. Det är varje enskilda kommuns uppgift att i översiktsplanen redovisa hur riksintressena ska tillgodoses. Översiktsplanerna fungerar alltså som ett verktyg att ge vägledning för hur mark- vattenområden i kommunen ska användas med hänsyn till kulturmiljövårdens riksintressen (Riksantikvarieämbetet, 2017a:8). Även utformningen av detaljplaner ska ta tillvara på kultur- och naturvärden efter reglerna i PBL och MB. Enligt MB, 3 kap § 6 ska *”områden och miljöer som har allmän betydelse på grund av deras kulturvärden så långt som möjligt ska skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada dem”* (Boverket, 2014a); (Rönn, 2019:11). Länsstyrelsen har i uppgift att granska förslag till detaljplaner enligt PBL, 3 kap, §10 (ibid.)

Det första urvalet av kulturmiljöer i samband med den fysiska stadsplaneringen gjordes av Riksantikvarieämbetet på 1970-talet och det är också där som riksintresset har sin bakgrund (Riksantikvarieämbetet, 2017a:9). Enligt Riksantikvarieämbetets senaste sammanställning (2017) finns det 1 526 miljöer som är av riksintresse för kulturmiljövården vilket motsvarar en total yta på 4 procent av Sveriges totala areal, land och vatten (Riksantikvarieämbetet, 2017a:7;15). Jämfört med övriga samlade riksintressen utgör kulturmiljövården en liten andel men är det dominerade riksintresset i tätortsmiljöer (Myndigheten för kulturanalys, 2016:28).

Andelen riksintressen som utgörs av industrimiljöer uppmättes år 2017 till 22 % av den totala andelen riksintressen i landet. Vilket är en ökning från 1971 då andelen mättes till 10% (Riksantikvarieämbetet, 2017a:21).

BYGGNADSMINNE

Inom ett riksintresseområde finns det ofta andra utpekade och på olika sätt skyddade miljöer som är särskilt värdefulla med hänsyn till sina kulturhistoriska värden. Det rör sig ofta om byggnader, fornlämningar och kyrkogårdsmiljöer (Riksantikvarieämbetet, 2017a:28). Särskilt intressant ur ett industrimiljö-perspektiv och skyddet av det industriella kulturarvet är KML 3 kap Byggnadsminnen (Myndigheten för kulturanalys, 2016;21). Enligt Riksantikvarieämbetet (2017b) är syftet med skyddet *”att bevara spår*

av historien som har stor betydelse för förståelsen av dagens och morgondagens samhälle och garantera människors rätt till en viktig del av kulturarvet". Enligt statistik från *Kulturmiljöstatistik (2016)* utses allt färre byggnadsminnen i Sverige och att allt fler statliga byggnadsminnen säljs (Myndigheten för kulturanalys, 2016:21).

Det finns två typer av byggnadsminnen, statligt ägda och enskilda. Aktuellt för industrimiljön är byggnadsminnen enligt KML, eller även kallade enskilda byggnadsminnen (Riksantikvarieämbetet, 2017). Det är inte enbart byggnader som förklaras som byggnadsminne utan det kan också vara till exempel hela anläggningar, parker eller broar. Kravet är att området i sig har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. Det är Länsstyrelserna som beslutar om en byggnad eller miljö ska skyddas enligt enskilt byggnadsminne (ibid.). Enligt statistik från *Kulturmiljöstatistik (2016)* utses allt färre byggnadsminnen i Sverige och att allt fler statliga byggnadsminnen säljs (Myndigheten för kulturanalys, 2016:21).

År 2016 fanns det 2 209 enskilda byggnadsminnen registrerade i Sverige (Riksantikvarieämbetet, 2017a:29). Av dem är 414 industrimiljöer enligt en katalog från Svenska Industriföreningen (SIM) 2020a, vår nationella ideellt drivna förening med syfte att bevara och vårda industrisamhällets historia och kulturarv. Enligt statistik från *Kulturmiljöstatistik (2016:22)* återfinns störst antal enskilda byggnadsminnen i bostadsbebyggelse (724st) och minst antal inom offentliga utemiljöer som stadsrum, parker och rekreation (70st). Industrimiljöer som skyddas av byggnadsminnen utgör alltså 18,7%, bostadsbebyggelse 38,8% och offentliga utemiljöer utgör 3,2%.

KULTURRESERVAT

Kulturresevat är en skyddsform i MB 7 kap som avser att skydda "värdefullt kulturpräglad landskap". Reservatet omfattas av byggnader, anläggningar, lämningar och marker; men det omfattas även av värden som kunskaper, berättelser och traditioner. Det är Länsstyrelsen eller kommunen som beslutar om att inrätta ett Kulturresevat (Boverket, 2014d). När ett Kulturresevat inrättas följer en skötselplan som beskriver målen för bevarandearbetet samt vilka åtgärder som måste genomföras. En målsättning med kulturresevaten är att verka för att miljöerna bibehålls i befintlig ägo, vilken i sig kan ses som en del av det kulturhistoriska värdet. De första kulturresevaten som bildades är miljöer som formats av det småskaliga jordbruket, men senare har det tillkommit ett fokus som ligger i den varierande karaktären som park- och trädgårdsmiljöer och bruks- och industrimiljöer ger (Riksantikvarieämbetet, 2019b). Idag finns det 43 kulturresevat i Sverige, där 5 av dem utgörs av industrimiljö, vilket motsvarar 11,63%. Av de 5 industrimiljöerna tillkom den första år 2003 och den senaste år 2013 (Myndigheten för kulturanalys, 2016:29;70).

VÄRLDSARV

Unesco (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), FN:s organisation för att skapa fred genom ökat samarbete mellan medlemsländerna inom vetenskap, utbildning och kultur, och kommunikation med bland andra huvudsyfte att främja kulturell mångfald, och kulturarvsbevarande (Unesco Sverige, 2020), tog fram Världsarvskonventionen år 1972 med avsikt att skydda världens natur- och kulturarv genom att varje enskilt land skapar lagstiftning och förvaltning för att bevara arvet i sitt eget land (Unesco Sverige, 2019). Idag har 193 länder undertecknat konventionen och Sverige är ett av dem. Genom att ta fram världsarv säkerställer Unesco att miljöer som har så värdefulla natur- eller kulturvärden att det är en angelägenhet för hela mänskligheten bevaras och förvaltas (Boverket, 2014c). I Sverige hanteras världsarvet genom tillämpningen av PBL, MB och KML medan nomineringar och rapporteringar sköts av Riksantikvarieämbetet och Naturvårdsverket (Unesco Sverige, 2019).

Unescorådet i Sverige är Sveriges nationalkommission och har i uppdrag att bland annat ge råd till regeringen och sprida information om Unesco i Sverige (Unesco Sverige, 2020). Enligt Unescos världsarvslista finns det idag, år 2020, 1121 världsarv världen över varav majoriteten, 869 objekt (77,52%) har en anknytning till kulturmiljö. Det finns 15 Världsarv i Sverige varav 4 av dem har en industriell anknytning, det motsvarar 26,67% (Unesco, 2020); (SIM, 2020b). I Unescos Världsarvskommittés motivering till det industriella världsarvet i Sverige kan man utläsa att stor vikt läggs vid hur stort inflytande industrin har haft på det tekniska, ekonomiska, sociala och politiska utveckling dels i Sverige dels i Europa (Unesco, 2020).

HUR VÄRDERAS KULTURMILJÖ?

En miljö, plats, byggnad eller annan företeelse (materiell eller immateriell) som anses ha ett värde har varit föremål för en värdering. Det börjar med att någon eller några, personer eller institutioner har uppmärksammat företeelsen som värdefull. Värden skapas i människors medvetande och bedöms utifrån den specifika personens bakgrund och syfte (Génétay och Lindberg, 2015:15). Människan präglas naturligt efter samhällets normer och tid, därför förändras också vad som anses vara värdefullt i viss grad över tid (Boverket, 2017b). Med det sagt betyder inte det att värderingar i allmänhet är godtyckliga och för resultatets trovärdighet krävs en precisering av hur värderingen gått till, där det tydligt framgår vilka värderingskriterier som använts (Génétay och Lindberg, 2015:15 ; Rönn, 2019:13). Det är också viktigt att reda ut vad en värdering egentligen står för och vem som har mandat att värdera. Génétay och Lindberg förklarar i *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* (2015) att *”det är situationen som avgör och ingen situation är den andra lik”*. Med det vill författarna

belysa att det finns en komplexitet i att hantera kulturarvsfrågor. Enligt Unnerbäck är det staten, kommuner och markägare som har det yttersta ansvaret skydda och vårda kulturvärden (Unnerbäck, 2002:35). Beslut om skydd/bevarande som tas från myndigheter har fattats med grund av en värdering som gjorts utifrån olika styrmedel och lagar. Det vill säga att länsstyrelser och kommuner utifrån PBL, MB och KML kan värdera och fatta beslut om till exempel särskilt skydd för en miljö eller byggnad. Det kräver då att en rättssäker tillämpning av lagen har använts samt att värderingen är ett resultat av tydliga kriterier för bedömning av det kulturhistoriska värdet. Det kan också vara privata utförare som anlitas för att göra en värdering. Det är dock den offentliga kulturmiljövården som har det största ansvaret för värdering och urval av kulturarv medan hantering av värderingsfrågor ligger både hos regionala/lokala myndigheter och hos privata aktörer som beställare och utförare (Génetay och Lindberg, 2015:17). Här lyfter Riksantikvarieämbetet en problematik kring olika aktörers olika värderingar. Riksantikvarieämbetet menar att i projekt där många aktörer är inblandade, som till exempel stadsutveckling eller etablering av vägar och järnvägar, kan samma miljö bedömas och värderas olika beroende vilken roll, erfarenhet och vinkel som aktörerna i fråga har i den aktuella situationen. Resultatet av värderingen mellan de olika aktörerna kan därför se olika ut vilket kan skapa konflikter i frågan om i vilket syfte som värderingen gjorts. Det menar också af Geijerstam (2016) där han beskriver kulturhistoriskt värde som en social konstruktion som förändras i tid och rum och skapas i sociala sammanhang. Därför bör frågan om vilka aktörer som är centrala i värderingen och med vilka intressen gjordes den ställas (af Geijerstam, 2016:18).

En kulturmiljö kan representera flera olika värden (Boverket, 2017b), då det är en miljö med en historia och utgör ett bevis på mänsklig aktivitet, vilket i sin tur är en berättelse som är av värde. Miljön kan innehålla byggnader som kan vara av värde eller ett landskap som har biologiska värden och så vidare. Därav kan det finnas värden med olika ursprung i en och samma miljö. Boverket beskriver att kulturvärden på en plats bedöms ur tre kompletterade perspektiv – Kulturhistoriskt, Estetiskt och Socialt. De tre perspektiven överlappas till viss del men är till stora delar åtskilda (Boverket, 2017b). Bedömningen av det kulturhistoriska perspektivet och dess egenskaper i en miljö innebär medvetna beslut med utgångspunkt i sakkunskaper inom ämnesområden som rör kulturhistoria (Génetay och Lindberg, 2015:22). Vid en kulturhistorisk bedömning är det viktigt att värdena alltid preciseras, beskrivs och förklaras. Exempel på värden i en kulturhistorisk bedömning av en industrimiljö kan vara funktion, tekniska lösningar, hållfasthet men också färg, form och material (Génetay och Lindberg, 2015:15).

Att värdera en kulturmiljö och vad som anses vara av värde är komplicerat. Det lyfter Riksantikvarieämbetet i rapporten *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*

(2015:16), det lyfter även Getty Conversation Institute¹ fram i rapporten *Assesseing the Values of Cultural Heritage* (Mason, 2002:5). Det faktum att kulturvärden naturligt innefattar en bredd av värden som kulturella, ekonomiska, politiska, estetiska och så vidare gör att det kan uppstå konflikter mellan dem beroende på i vilket syfte värderingen görs. Det faktum att vad som är av värde förändras över tid och att vi människor, som utför värderingen, medvetet eller omedvetet är påverkade av samhället, vår bakgrund, sakkunskap och så vidare ger utrymme för ifrågasättande. Kan vi lita på att en värdering anses vara objektiv, eller är den alltid till en viss grad subjektiv? Därför är det av stor vikt att vara medveten om att när en miljö har blivit utpekad som särskilt värdefull så är det värden som blivit tillskrivna av en, någon eller flera personer.

Åström Eriksson skriver i sitt master-arbete i Samhällsplanering vid Stockholms Universitet - *Värdering av kulturmiljöer i svenska översiktsplaner* att kulturmiljövärden har förändrats under 1900-talet. Hon menar att synen på vad som anses värdefullt och värt att bevara ur ett kulturhistoriskt perspektiv har breddats och innefattar nu även vardagliga byggnader eller hela miljöer. Det har skett en skiftning från att kulturvärden som tidigare enbart tillskrevs materiella ting till att kulturvärdena nu ligger även i det immateriella. Det skiljer sig från tidigt 1900-tal då fokus låg på enkom enskilda monument och alla utpekade värden var materiella (Åström Eriksson, 2017:3).

På samma sätt framhäver Randall Mason, Professor i Historic Preservation vid Univeristy of Pennsylvania, att det krävs en komplettering av de "kända" värderingsmodellerna för att tillfredsställa världens nya behov angående det immateriella kulturvärdet (Mason, 2002:3;4). Han menar att vilka värden som kopplas till en kulturmiljö är av stor vikt för att kunna motivera hur miljön ska hanteras och bevaras och därför är det också viktigt att det finns riktlinjer för hur värderingen bör gå till (ibid.).

I mitt arbete att undersöka värderingsmetoder för kulturhistoriska värden har jag funnit att Riksantikvarieämbetets *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval* (2015), *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* (2002) och *Kulturmiljöanalys: En vägledning för användningen av DIVE-analysen* (2009) är mest förekommande. Därför har jag valt att kort presentera de tre metoder i detta avsnitt.

Riksantikvarieämbetet arbetar kontinuerligt med att utveckla och ge stöd i arbetet med kulturhistoriska värderingsmetoder och urval i Sverige. I takt med att samhället

¹ Getty Conservation Institute är ett amerikanskt institut som 1995 startade ett forskningsprojekt om Kulturarvets värden och ekonomi. År 2002 publicerades den tredje av tre rapporter: *Assesseing the Values of Cultural Heritage inom projektet författat av Randall Mason, Professor i Historic Preservation vid Univeristy of Pennsylvania.*

utvecklas ökar kraven på argument för kulturhistoriska värden i relation till andra intressen; därav pågår Riksantikvarieämbetets utvecklingsprojekt med ”syfte att se över, tydliggöra, stärka och nyansera arbetsprocessen kring kulturhistorisk värdering och urval” där ett resultat är projektet *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval* författat av Génétay och Lindberg 2015 (Riksantikvarieämbetet, 2019b). Där beskriver författarna att en kulturhistorisk värdering är en del av olika processer och skeenden som pågår i samhället där politik, lagstiftning, kompetenser, anspråk och utvecklingsprocesser är exempel på faktorer som uttalat eller outtalat påverkar de ställningstaganden som görs inom värderingen. Av den anledningen menar författarna att den kulturhistoriska värderingsprocessen bör brytas ned i fyra olika processmoment: *beskrivande momentet*, *analyserande momentet*, *planerande momentet* och det *beslutande momentet*.

Riksantikvarieämbetet tillsammans med Axel Unnerbäck har 2002 format rapporten *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* som i första hand syftar till att vägleda fackmän i deras argumentation för beslut i bevarandefrågor. Där är grundtanken att de kulturhistoriska motiven ska definieras tydligt för att möjliggöra ett bevarande (Unnerbäck, 2002). Det är en värdering som främst syftar till att användas på byggnader och anläggningar. Unnerbäcks värderingsmetod är uppbyggd i två steg där det första steget går ut på att definiera de viktigaste kriterierna och grundmotiven för bevarandet och det andra steget analyserar bevarandemotiven (Unnerbäck, 2002).

Projektet *Kulturmiljöanalys: En vägledning för användning av DIVE* är ett resultat av ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet, dess motsvarighet i Litauen och Finland med ledning av Riksantikvarien i Norge. Det är ett projekt som utvecklades mellan åren 2003–2005 efter ett växande behov av kulturarvets positiva aspekter och utveckling inom planering av förvaltning. Det är en analys som syftar till att kartlägga vad som är och har varit betydelsefullt i utvecklingen av ett område utifrån sociala, ekonomiska, kulturella och miljömässiga faktorer. Analysen är uppbyggd i fyra steg *Describe*, *Interpret*, *Value*, *Enable*, därav DIVE (Riksantikvarieämbetet, 2009).

STABERGS BERGSMANSGÅRD

Kulturresevat

Bildades: 2013

Storlek: 46 hektar

Uppfördes: Sekelskiftet 1600–1700

Kommun: Falun

Förvaltare: Länsstyrelsen

(Länsstyrelsen, 2020)

Figur 1, Gamla Staberget av Bengt A. Lundberg (CC BY 2.5)

DEL AV VÄRLDSARVET FALUN

Stabergets bergsmansgård är ett kulturresevat skapat inom Världsarvet Falun. Falun och det stora Kopparberget blev ett världsarv 2001 och innefattar tre områden – Falu Koppargruva, Falun centrum och Bergsmansbygden. Unescos (2001) motivering lyder:

”Det historiska industrilandskapet kring Stora Kopparberget och Falun utgör ett av de främsta områdena för gruvhantering och metallproduktion. Gruvdriften upphörde vid 1900-talets slut, men har genom många århundraden haft ett starkt inflytande på teknisk, ekonomisk, social och politisk utveckling i Sverige och Europa” (Unesco, 2001)

Falu koppargruva utgör den äldsta och mest betydelsefulla gruvdriften i Sverige genom tiderna där de äldsta dokumenten är daterade 1288, dock tror man att gruvans historia sträcker sig ännu längre bak i tiden. Under 1600- och 1700-talet exporterades koppar från gruvan till hela världen. Falu Koppargruva en stöttepelare för Sveriges ekonomi och gjorde att Sverige blev en Europas ledande nationer inom kopparframställning. Detta gör att Falu Koppargruva anses vara en av de äldsta och mest betydelsefulla gruvorna i världen (Unesco, 2001).

Falun centrum innefattar en stor del av vad livet som arbetare i gruvan innebar men det visar också på gediget tidsdjup där byggnader från olika epoker, alla med en koppling till gruvan, är bevarade. I Falun centrum finns bland annat välbevarade arbetsbostäder från 1646 och uppåt, Stora Kopparberg Kyrka som är den äldsta kyrkan i bygden (1400-tal) och Falu Koppargruvas huvudkontor från 1766 (Unesco, 2001).

Bergsmanslandskapet är beläget en bit väster om gruvan där luften inte förorenats av gruvans rök och där det fanns gott om vattendrag, bäckar och mindre sjöar. Arbetet i gruvan var uppbyggt genom samarbete där bergsmännen tilläts äga fjärdeparter

(delägarandelar) av gruvan i proportion mot hur deras innehav av hyttor (Unesco, 2001); (Svenska Kulturlandskap, 2020). Det var alltså här på området som kallas Bergsmanslandskapet väster om gruvan som bergsmännen, kring sekelskiftet 1600–1700, lät anlägga sina gårdar med tillhörande hyttor. Idag finns det ett antal bevarade bergsmansgårdar i området, däribland Stabergs bergsmansgård som beslutades att bli kulturresevat år 2013 (Svenska Kulturlandskap, 2020); (Gamlastaberg, 2017).

Kulturresevatet Staberg bergsmansgård innehåller alla de olika delar som en större bergsmansgård innefattade på den tiden. För att arbetet som gruvarbetare, lantbrukare och hytte-drivare krävdes det delar som byggnader, trädgård, hyttområde, odlingsmark och skog, där alla dessa är bevarade inom kulturresevatet idag (Svenska Kulturlandskap, 2020). Under 1997 – 1999 genomgick Stabergs trädgård en omfattande restaurering till det ursprungliga 1700-tals utseendet i barock stil efter ursprungliga ritningar genom ett samarbete mellan bland flera Vika-Hosjö Hembygdsförening och Länsstyrelsen. Frukträdgården, del av trädgården, har skapats i samarbete med Nordiska Genbanken för dels för att återskapa hur det skulle kunna ha sett ut i form av använda sorter och dels för att skapa ett klonarkiv för gamla fruktsorter (Stabergs barockträdgård, 2020).

Idag är kulturresevatet en attraktiv besöksplats för att äta och fika, ströva i trädgården eller vandra i den närliggande naturen. Det erbjuds visningar av trädgården och aktiviteter som filmvisning, midsommarfirande och kurser i bland annat blomsterbindning. Med tanke på Isacsons (2016) efterlysning av en mer framåtsträvande anda i arbetet med att bevara det industriella kulturarvet frågar jag mig om det finns något annat som Staberg bergsmansgård skulle kunna erbjuda för att bidra till en utveckling av industriarvet och som Isacson säger, öppna upp möjligheter för nybruk.

Utöver skyddet som kulturresevat är även byggnaden gamla Staberg förklarad som byggnadsminne år 1965 efter att den rustades upp på 50- och 60-talen av hembygdsföreningen Vika-Hosjö som idag använder byggnaden som föreningens hembygdsgård.

VÄRDERING OCH BEVARANDE AV STABERGS BERGSMANSGÅRD

I Länsstyrelsens beslut om att bilda kulturresevat i området kring Stabergs bergsmansgård från 2013 står det att syftet med skyddet är *”att bevara en typisk bergsmansgård i Kopparbergslagen genom att skydda och vårda dess kulturhistoriska värden i form av hyttområde, odlingslandskap med hemskog, trädgård och bebyggelse”*

(Länsstyrelsen Dalarnas län, 2013:1). Initiativet togs från Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, den följdes sedan av en utredning som utfördes av Dalarnas museum. Senare skedde även ett samråd med Riksantikvarieämbetet, Falu kommun och Skogsstyrelsen (Länsstyrelsen Dalarnas län, 2013).

Som Riksantikvarieämbetet påpekar i *Det moderna samhällets kulturarv* (2016) berör kulturmiljön människors rätt till historia där det inte enbart handlar om ett historiskt perspektiv utan lika mycket handlar det om vems historia vi fångar. Staberg bergsmansgård är ett utmärkt exempel på en värdefull plats i den mening att människors historia i allra högsta grad berättas. Här ges det en möjlighet för människor i nutid och framtid att förstå hur en del av arbetet vid Sveriges mest betydelsefulla gruva sett ut och ta del av bergsmännens kunskap och berättelser (Riksantikvarieämbetet, 2016).

I de fall då begreppet kulturhistoriskt värde nämns i Länsstyrelsens beslut görs ingen ingående beskrivning till vad man menar. Det som däremot klart och tydligt kan utläsas från beslutet är att de kulturhistoriska värdena finns i bebyggelsen, trädgård, hyttområde, skog och odlingslandskap; vilka är samtliga delar av kulturreservatet. Det framgår vidare inte från beslutet om någon av delarna värderas högre eller lägre. Det som däremot kan tolkas som extra värdefullt är vilka delar man väljer att lägga extra energi på i skötselplanen, samt vad som står i Länsstyrelsens motivering till beslutet om kulturreservat. Länsstyrelsens motivering kan sammanfattas genom att dra ut kärnargumenten som ger en indikation på vad som anses vara av särskilt värde:

Helheten som Staberg bergsmansgård besitter är unikt i sitt slag och är ett värde i sig. Med helhet menas den kompletta uppsättning av vad en tidstypisk bergsmansgård innehöll kring Kopparbergslagen.

Staberg är unikt bland övriga bergsmansgårdar på grund av den barocka stilen som inte bara hittas i byggnader och trädgård utan återfinns i *landskapet* med sina axiala system.

Bebyggelsen ger en god bild av bebyggelseskicket på bergsmansgårdarna i Kopparbergslagen och Stabergs herrgårdsbyggnad speglar en utveckling som skedde på de större bergsmansgårdarna under 1800-talet.

Trädgården illustrerar den speciella kulturen som växte fram inom trädgårdarna runt 1600–1700-talen vid bergsmansgårdarna. Den fungerar också idag som ett *klonarkiv* för gamla fruktsorter.

Genom att bevara *odlingslandskapet* och *hemskogen* möjliggörs en större förståelse för jordbrukets och skogens betydelse för den tiden.

Lämningarna från kopparhanteringen är bevarande i form av *slagghögar* i hyttområdet. *Vattenkraftens* stora betydelse för att etablera *hyttor* och bergsmansgårdar tydliggörs också.

Det utfaller tydligt att det är specifika platser inom området, som är utpekade som särskilt värdefulla, är de som på olika sätt har varit av betydelse för arbetet med framställningen av koppar och för arbetet på gården. Det är också tydligt att det är ett värde i sig med den helhet som en bergsmansgård innefattar, där alla delar som är värdefullt på sitt sätt också är värdefulla för att de samexisterar. Den ena platsen är beroende av den andra och vice versa, vilket är av stor vikt för att berätta hur bergsmännen med familjer levde och verkade under den tiden.

I Länsstyrelsens beslut om kulturresevat med bifogad skötselplan (2013) är det tydligt att det finns en strävan efter att bevara gården som helhet, den helhetsbilden är återkommande i Länsstyrelsens beslut där resevatets olika delar ligger till grund för skötselplanen. Inriktningen på skötseln är i stora drag att de olika delarna inom resevatet ska vårdas och brukas kontinuerligt med metoder som bevarar de kulturhistoriska värdena, skapa förutsättningar för att bevara äldre kulturväxter och på det sättet gynna den biologiska mångfalden, samt att visa upp Stabergs bergsmansgård för besökare för att på så sätt undervisa om kulturarvet (Länsstyrelsen Dalarnas län, 2013).

Problematiken som Isacson tar upp i artikeln *Industriarvet idag* (2013) om att industriarvet riskeras att nedprioriteras då det omvandlas mot bland annat turistnäringen kan diskuteras i relation till Stabergs bergsmansgård. De kulturhistoriska värdena som lagts fram ovan är framtagna med avsikt att ge ett gott exempel på en typisk bergsmansgård. Frågan som kan ställas är, på vilket sätt ges ett gott exempel? De områden som är utpekade som särskilt värdefulla är planerade att bevaras i befintligt skick för att visas upp för turister och besökare i Falun. Via hemsidor och informationsblad råder en tydlig säljande marknadsföring av ett romantiserat förflutet. För att vidare hitta faktabaserad information om platsen krävs ett större engagemang och eget arbete. Det jag frågar mig är om det identifierade värdet är densamma hos alla inblandade aktörer, hur högt väger det kulturhistoriska värdet om det konkurrerar med kommunens marknadsföring och dragningskraft? Samtidigt gynnas de två av varandra, kommunen vinner på att bevara en attraktiv kulturhistorisk plats, vilket säkerställer bevarandet av de kulturhistoriska värdena, som samhället i sin tur vinner på genom att bevara en plats där vi kan lära oss om och förstå vårt förflutna.

Vidare menar af Geijerstam att det är viktigt att inte ge sken av att "det var bättre förr". Inom Staberg bergsmansgård ser vi ett skal av hur livet såg ut för bergsmännen

och deras familjer under 1700-talet, men hör vi berättelserna? Riksantikvarieämbetet (2016), Göransson (2011), Smith (2006), af Geijerstam (2013) och Amréus (2012) poängterar alla att kulturarv är mer än det vi med ögat kan se; det är berättelserna och kunskapen bakom uppbyggnaden av området liksom det är minnen från människorna som levde och verkade på platsen. Jag saknar berättelserna i värderingen och om det är helheten som utgör det största värdet så undrar jag var berättelserna finns att hitta på Stabergs bergsmansgård.

DISKUSSION

Diskussionen baseras på frågeställningen:

Hur är det industriella kulturarvet på Staberg bergsmansgård värderat, skyddat och bevarat idag?

Genom litteraturstudien i detta arbete har jag upplevt industriarvsfrågor som både komplicerade och mångdimensionella. Samtidigt anser jag att det är det som gör det industriella kulturarvet så intressant. Det är svårt att hitta en tydlig riktning inom industriarvet då det följer samhällets cykler där intresset för vad som anses vara värdefullt går upp och ner över tid. Det som däremot är tydligt är industriarvets variation och komplexitet. Det industriella kulturarvet har många förgreningar och det kommer i stora volymer. Tydligt är också omöjligheten att bevara alla övergivna industrier och industrimiljöer som kulturarv, samtidigt som det är påtagligt att det är mycket svårt att gradera och prioritera vad som är av värde. Det råder en tydlig problematik inom värderandet och många intressenter har en naturlig del i kulturarvsfrågan. Jag undrar hur det vore om kulturarvsfrågorna generellt och de industriella kulturarvsfrågorna specifikt fick en högre status inom kulturmiljöarbetet, där en grupp sakkunniga med bred kompetens inom ämnet arbetade som en myndighet med ett långsiktigt engagemang i frågorna.

Exakt hur värderingen gått till på Stabergs bergsmansgård har varit svårt att hitta och undersöka, vilket jag genom denna undersökning anser vara ett vanligt problem när värderingen av industriellt kulturarv ska studeras. Genom arbetet med att undersöka Stabergs bergsmansgård kom jag dock fram till att värdet framförallt finns i den helhet som gården besitter. Det finns också tydliga kopplingar till det värdet som Falu Koppargruva besitter, då den varit en oerhört betydande industri för uppbyggnaden av Sverige. Jag undrar hur värderingen av Staberg bergsmansgård, inför beslutet om att bilda kulturresevat 2013, hade sett ut om det varit kopplat till en annan mindre

betydande industri för Sveriges uppbyggnad. Vidare undrar jag om det största och mest sanna värdet inom det industriella kulturarvet är hur betydelsefull industrin i fråga varit för Sveriges ekonomiska uppbyggnad, vilket leder tanken till de mindre bruken som varit av mer eller mindre betydelse för Sverige men som däremot varit av stor betydelse för bygden där det ligger; som det tidigare exemplet Fengerfors pappersbruk.

Under mitt sökande om arv efter industrin som skyddas idag stötte jag på många frågor angående skyddet av en miljö. Det råder en förvirring, där olika källor säger olika angående skyddet av en plats. Jag anser att informationen från det beslutfattande organet (i det här fallet länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet) ifråga borde ha en bättre informationsbas angående vilka miljöer som är skyddade idag och med vilka/vilken skyddskategori. Min uppfattning efter mitt arbete med att söka information om våra skyddade industrimiljöer idag är att det generellt är svårt att hitta faktabaserad information. Fokus ligger i största allmänhet på marknadsföring riktat mot turism vilket ger en mycket vinklad bild av en plats. Jag ställer mig frågan om var berättelserna från förr finns? Jag anser att i arbetet med att bevara ett kulturarv har de immateriella värden oerhörd betydelse, och genom mitt sökande är det något jag hittat lite av. Det gäller framförallt Stabergs bergsmansgård, jag vill få tydlig uppfattning utan ingående forskning om vem som arbetat och bott på platsen och vad de) har att berätta för oss. Det är ett stort värde som borde tas på större allvar enligt mig i marknadsföringen av Stabergs bergsmansgård.

METODDISKUSSION

Denna uppsats är skriven under den mycket olyckliga Covid-19 pandemin, vilket har försvårat möjligheten att besöka exempelplatsen. Genom att besöka Stabergs bergsmansgård hade kunskapsbasen för platsen blivit än mer gedigen och jag som författare av denna studie hade fått en större förståelse för platsen som i sin tur hade förmedlats genom arbetet. Hade tidsutrymmet tillåtit borde ytterligare exempelplatser undersökts för att få en bredare bas där en jämförelse av resultat hade möjliggjorts, därmed hade arbetet fått ett mer omfattande resultat. Vidare hade arbetets trovärdighet och teoretiska bredd utvecklats genom att undersöka internationella perspektiv på frågeställningen vilket utgör en bra grund för vidare undersökning.

AVSLUTANDE KOMMENTARER

Kulturarv är en förutsättning i skapandet av identitet, samhörighet och platskänsla.

För att underlätta kunskapsspridningen angående kulturarvet borde begreppen som florerar inom kulturarvsfrågorna specificeras och användas på ett entydigt sätt. I nuläget krävs en förklaring till hur begreppet används i det specifika sammanhanget. Särskilt begreppet kulturvärde är svårtolkat framförallt då det används med otydlig innebörd i lagtexten om särskilt skydd av kulturmiljöer. På samma sätt är kulturarv ett brett ämne och åsikterna kring det är många. Det är också många olika sakkunniga inom ämnet vilket naturligt vinklar åsikter och resonemang.

För att förstå och värdera det industriella kulturarvet måste det studeras utifrån olika perspektiv, som en helhet i det stora och som delar i det specifika. Det är viktigt att lyssna till den värld av berättelser om minnen, kunskap, klassamhälle och det svenska välfärdssystemet som kretsar kring Sveriges industri-arv.

Det är relativt svårt att på ett enkelt sätt hitta vilka skyddskategorier som skyddar en specifik plats. Det skulle också underlätta i arbetet med kunskapsinhämtning om det på ett enklare sätt förklaras via myndigheter eller beslutsfattande organ vad de olika skyddskategorierna faktiskt innebär och betyder.

REFERENSER

- af Geijerstam, Jan (2016) *Industrihistoriska värden – formering och omförhandling*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. (Brytpunkt Bergslagen Rapport, 2016:3). Online: <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234520/FULLTEXT01.pdf> Hämtad: [2020-07-29]
- Amréus, Lars (2016) *Förord*. I: Riksantikvarieämbetet. *Industrihistoriska värden – formering och omförhandling*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. (Brytpunkt Bergslagen Rapport, 2016:3) ss. 5-5. Online: <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234520/FULLTEXT01.pdf> Hämtad: [2020-07-29]
- Amréus, Lars (2013). *Industriminnen och industrisamhälle – monument och mainstreaming*. Bebyggelsehistorisk tidskrift, vol. 65, ss. 10-16.
- Avango, Dag (2020) *Research Projects - ongoing*. Online: <https://dagavango.com/research/> Hämtad: [2020-07-10]
- Bergdahl, Ewa (2003) *Från industriminne till industrisamhällets kulturarv – tankar kring ett betänkande*. Nordisk Museologi Nr 2, ss. 103-108.
- Bitforbit (2020). *Bit för Bit – ett tiotusenbitarspussel för brukets framtid*. Online: <https://bitforbit.notquite.se/> Hämtad: [2020-07-30]
- Boverket (2017) *Riksintressen är nationellt betydelsefulla områden*. Online: <https://www.boverket.se/sv/samhallsplanering/sa-planeras-sverige/riksintressen-ar-betydelsefulla-omraden/> Hämtad: [2020-07-09]
- Boverket (2017b) *Vad är kulturvärde?*. Online: <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-teori-och-praktik/vad-ar-kulturvarden/> Hämtad: [2020-07-20]
- Boverket (2014a) *Kulturvärden i plan- och bygglagen*. Online: <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan--och-bygglagen/> Hämtad: [2020-07-09]
- Boverket (2014b) *Samordning med Kulturmiljölagen*. Online: <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/samordning-med-kulturmiljolagen/> Hämtad: [2020-07-10]
- Boverket (2014c) *Världsarvskonventionen*. Online: <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/andra-Styrmedel-for-kulturvarden/varldsarvskonventionen/> Hämtad: [2020-07-10]
- Boverket (2014d) *Områdesskydd - Kulturresevat*. Online: <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/omradesskydd---kulturresevat/> Hämtad: [2020-07-13]
- Bruket (2020) *Fengersfors Bruk – En mötesplats för konst och kultur, företagande och industrihistoria*. Online: <https://bruket.se/index.html> Hämtad: [2020-07-25]
- Falun (2020) *Falu Gruva*. Online: <https://www.falun.se/varldsarvet-falun/om-varldsarvet-falun/falu-gruva.html> Hämtad: [2020-07-05]
- Falun (2018) *Stabergs bergsmansgård*. Online: <https://www.falun.se/varldsarvet-falun/sevardheter/stabergs-bergsmansgard.html> Hämtad: [2020-06-25]
- Gamlastaberg (2017) *Gamla Staberg*. Online: <http://www.gamlastaberg.nu/gamlastaberg/bergmansgarden.htm> Hämtad: [2020-06-25]
- Génétay, Cissela & Linberg, Ulf (2015) *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Online: <https://www.raa.se/app/uploads/2015/04/RA%C3%84-Plattform-Kulturhistorisk-v%C3%A4rdering-och-urval-version-20150119.pdf> Hämtad: [2020-05-08]
- Göransson, Emma (2011) *Platsens Poetik*. Stockholm: Arkitektur- och Designcentrum.

Isacson, Maths (2016) *Forskningsprojektet Brytpunkt Bergslagen*. I: Riksantikvarieämbetet. *Industrihistoriska värden – formering och omförhandling*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. (Brytpunkt Bergslagen Rapport, 2016:3) ss. 7-15. Online: <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234520/FULLTEXT01.pdf> Hämtad: [2020-07-29]

Julihn, Erik & Spade, Bengt, Lagerkvist, Bosse (2013) *Fengersfors Bruk i utveckling – Teknik- och industrihistoria Produktion och kreativitet Kunskap och utveckling*. Göteborg: Göteborgs universitet, Intuitionen för Kulturvård.

Online: <http://www.sim.se/upl/files/134785.pdf> Hämtad: [2020-07-30]

Lidman, Siri (2018) *Kulturarv i industrimiljö och framtida aspekter*. Sveriges Lantbruksuniversitet. Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgård- och växtproduktionsvetenskap.

Online: https://stud.epsilon.slu.se/13930/1/lidman_s_180824.pdf Hämtad: [2020-06-01]

Länsstyrelsen (2020) *Stabergs bergsmansgård*. Online: <https://www.lansstyrelsen.se/dalarna/besoksmal/kulturresevat/stabergs-bergsmansgard.html> Hämtad: [2020-07-24]

Länsstyrelsen Dalarnas län (2013) Bildande av kulturresevatet Stabergs bergsmansgård, Vika socken, Falu kommun. Online: <https://www.lansstyrelsen.se/download/18.7ab1493f1677d97be131a0e/1544171233104/Beslut-sk%C3%B6tselplan-ny.pdf> Hämtad: [2020-07-24]

Mason, Randall (2002) *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute. Online: https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/assessing.pdf Hämtad: [2020-06-13]

Myndigheten för kulturmiljöstatistik (2016) *Myndigheten för kulturmiljöstatistik, Kulturmiljöstatistik, Kulturfakta 2016:2*. Stockholm: Taberg Media Group AB. Online: https://kulturanalys.se/wp-content/uploads/2017/03/Kulturmiljo%CC%88statistik.-Kulturfakta-20162-2_webb.pdf Hämtad: [2020-07-25]

Nationalencyklopedin (2020) *kulturhistoria*. Online: <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/kulturhistoria> Hämtad: [2020-08-11]

Petterson, Nina (2006) *Svenska Industriminnen – Erfarenheter av utveckling och samverkan*. Riksantikvarieämbetet: Stockholm. Online: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1296910/FULLTEXT01.pdf> Hämtad: [2020-07-29]

Riksantikvarieämbetet (2020a) *Riksintressen för kulturmiljövärderna*. Online: <https://www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/> Hämtad: [2020-07-09]

Riksantikvarieämbetet (2020b) *Att bilda kulturresevat*. Online: <https://www.raa.se/kulturarv/landskap/kulturresevat/att-bilda-kulturresevat/> Hämtad: [2020-07-13]

Riksantikvarieämbetet (2020c) *Kulturarv*. Online: <https://www.raa.se/kulturarv/> Hämtad: [2020-07-08]

Riksantikvarieämbetet (2020d) *Förteckning Levande traditioner*. Online: <https://www.raa.se/kulturarv/immateriellt-kulturarv/forteckning-levande-traditioner/> Hämtad: [2020-07-08]

Riksantikvarieämbetet (2019a) *Miljöbalken*. Online: <https://www.raa.se/lagar-och-stod/miljobalken/> Hämtad: [2020-07-09]

Riksantikvarieämbetet (2019b) *Värdering och urval*. Online: <https://www.raa.se/samhallsutveckling/vardering-och-urval/> Hämtad: [2020-07-23]

Riksantikvarieämbetet (2017a) *Riksintressen i siffror*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Online: http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/11672/Varia2017_16.pdf?sequence=4&isAllowed=y Hämtad: [2020-07-10]

Riksantikvarieämbetet (2017b) *Byggnadsminnen*. Online: <https://www.raa.se/kulturarv/byggnader/byggnadsminnen/> Hämtad: [2020-07-11]

Riksantikvarieämbetet (2016) *Modernt kulturarv*. Online: <https://www.raa.se/kulturarv/modernt-kulturarv/industri-och-industriminnen/> Hämtad: [2020-07-20]

- Riksantikvarieämbetet (2009) *Kulturmiljöanalys: En vägledning för användning av DIVE*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Online: <https://www.raa.se/publicerat/9789172095380.pdf> Hämtad: [2020-07-31]
- Rönn, Magnus (2019) *Arkitektur, kulturvärde och kompensation*. Fjällbacka: Kulturlandskapet. Online: https://research.chalmers.se/publication/509833/file/509833_Fulltext.pdf Hämtad: [2020-07-09]
- SIM (2020a) *Industrihistoriska miljöer i Sverige*. Online: <http://www.sim.se/228832>
Hämtad: [2020-07-11]
- SIM (2020b) *Industriella världsarv*. Online: <http://www.sim.se/industriella-varldsarv>
Hämtad: [2020-07-11]
- SIM (2020c) *Industrihistoriska miljöer i Sverige*. Online: <http://www.sim.se/228832>
Hämtad: [2020-07-05]
- Smith, Laurajane (2006) *Uses of Heritage*. Oxon: Routledge.
- Stabergs barockträdgård (2020) *Restaureringen*. Online: <https://stabergsbarocktradgard.com/wordpress/bildspel/> Hämtad: [2020-07-25]
- Svenska Kulturlandskap (2020) *Stabergs bergsmansgård*. Online: <https://www.svenskakulturlandskap.se/project/stabergs-bergsmansgard/> Hämtad: [2020-07-25]
- Unnerbäck, Axel (2002) *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Unesco (2020) *Unesco World Heritage List (Sweden, Engelsberg Ironworks, Mining Area of the Great Copper Mountain in Falun)*. Online: <https://whc.unesco.org/en/list/> Hämtad: [2020-07-11]
- Unesco (2001) *The historical industrial landscape of the Great Copper Mountain in Falun, Sweden*. Online: <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1027.pdf> Hämtad: [2020-07-31]
- Unesco Sverige (2020) *Unesco*. Online: <http://www.unesco.se/om-oss/unesco/>
Hämtad: [2020-07-11]
- Unesco Sverige (2019) *Världsarv*. Online: <http://www.unesco.se/kultur/varldsarv/> Hämtad: [2020-07-11]